অধ্যায় ৬ ঃ আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা

৬.৩.১ প্ৰাচীন পাৰস্য দেশীয় আক্ৰমণ

৬.৩.২ পাৰস্যৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ ফল

৬.৪ আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ

৬.৫ আলেকজেণ্ডাৰৰ আক্ৰমণৰ প্ৰভাৱ

৬.৬ গ্ৰীকসকল সন্দৰ্ভত ভাৰতীয় প্ৰতিক্ৰিয়া

৬.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

৬.৮ অধিক জানিবলৈ

৬.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৬.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰাৰ আগতে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা কেনেকুৱা আছিল আলোচনা কৰিব পাৰিব
- প্ৰাচীন পাৰস্য দেশীয় আক্ৰমণৰ ইতিহাস জানিব পাৰিব
- আলেকজেণ্ডাৰৰ আক্ৰমণৰ বিভিন্ন দিশ বুজি পাব
- আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ প্ৰভাৱ আৰু ভাৰতীয়সকলে এই প্ৰভাৱ দেখুওৱা প্ৰতিক্ৰিয়া বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

মেচিডনৰ মহান ৰজা আলেকজেণ্ডাৰে খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৬ চনত কৰা ভাৰত আক্ৰমণ প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা। এই আক্ৰমণৰ পৰিণাম আছিল সুদূৰপ্ৰসাৰী। এই অধ্যায়টিত আমি আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ আৰু এই আক্ৰমণৰ প্ৰভাৱ আলোচনা কৰিম। প্ৰথমে আমি এই আক্ৰমণৰ পটভূমি হিচাপে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম। কাৰণ আলেকজেণ্ডাৰে উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তয়েদি ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল। অধ্যায়টিৰ অন্য আলোচ্য বিষয় হ'ল আলেকজেণ্ডাৰতকৈও আগতে ভাৰত আক্ৰমণ কৰা

পাৰস্যসকল আৰু তেওঁলোকৰ সৈতে গঢ় লৈ উঠা সম্পৰ্কৰ প্ৰভাৱ।

৬.৩ উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি উত্তৰ ভাৰতত গঠন হোৱা বিভিন্ন জনপদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো। ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক আধিপত্যৰ গৰাকী হ'বলৈ এই জনপদবোৰে প্ৰায়েই পৰস্পৰৰ সৈতে যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল। অৱশেষত পূৱ গঙ্গা উপত্যকাত মগধ ৰাজ্যই সবাতোকৈ শক্তিশালী ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। ই বহুতো প্ৰদেশ আৰু অঞ্চল নিজৰ অধীনলৈ আনি এখন সাম্ৰাজ্যত পৰিণত হৈছিল। কিন্তু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ৰাজ্যবোৰৰ মাজত কোনো ধৰণৰ ৰাজনৈতিক একতা নাছিল। এই অঞ্চলটো কম্বোজ, গান্ধাৰ অথবা মাদ্ৰাৰ দৰে সৰু সৰু ৰাজ্যত বিভক্ত আছিল। আগতেই কোৱা হৈছে, ৰাজ্যবোৰে সঘনাই নিজৰ মাজতে যুদ্ধ কৰিছিল। এই ৰাজ্যবোৰৰ স্থিতিও গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল। ভৌগলিকভাৱে অঞ্চলটো ভাৰতীয় উপ-মহাদেশৰেই অন্তৰ্গত আছিল যদিও বিভিন্ন গিৰিপথেৰে মধ্য এচিয়াৰ সৈতে সংলগ্ন হৈ আছিল। বিদেশী লোকে হিন্দুকুশ পৰ্বতমালাত থকা গিৰিপথবোৰেদি সহজে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিছিল। তলৰ শিতানতটোত এনে কিছুমান প্ৰয়াসৰ কথা আলোচনা কৰা হ'ল।

৬.৩.১ প্ৰাচীন পাৰস্য দেশীয় আক্ৰমণ

খৃষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাত বৰ্তমানৰ ইৰান, ইৰাক আদি দেশ থকা এলেকাবোৰ সামৰি পাৰস্যত এখন সাম্ৰাজ্য গঢ় লৈ উঠিছিল। এই সামাজ্যখনক আকীমেনিদ সাম্ৰাজ্য (Achaemenid Empire) বোলা হৈছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৫৩০ চনত এই সাম্ৰাজ্যৰ সম্ৰাট চাইৰাছে হিন্দুকুশ পৰ্বত অতিক্ৰম কৰি ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁৰ সামৰিক বাহিনীটো উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সৰু সৰু ৰাজ্যবোৰৰ সামৰিক বাহিনীতকৈ বহুগুণে অধিক শক্তিশালী আছিল। সম্ৰাট চাইৰাছে কম্বোজ আৰু গান্ধাৰৰ মানুহক কৰতলীয়া হ'বলৈ বাধ্য কৰাইছিল। তেওঁৰ পিচত, ৫১৬ খৃষ্টপূৰ্বত ৰজা দাৰিয়াচে পঞ্জাৱ, সিন্ধু উপত্যকাৰ পশ্চিম অংশটো আৰু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সিন্ধক পাৰস্য সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভূক্ত কৰিছিল। এই অঞ্চলটো সমগ্ৰ পাৰস্য সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰতে সবাতোকৈ সাৱৰা অঞ্চলত পৰিণত হৈছিল। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ৰজা অথবা সম্ৰাটে শাসন কৰিছিল। কেতিয়াবা আকৌ অঞ্চলটোত স্থানীয় শাসকৰ, কেতিয়াবা সম্প্ৰদায়ৰ মুখিয়ালৰ, আকৌ কেতিয়াবা পাৰস্য সম্ৰাটৰ শাসন চলিছিল।

জানি থোৱা ভাল

আকীমেনিয়ান লিপিত গান্ধাৰ আৰু হিন্দুকুশক চত্ৰাপীজ (Satrapies) অথবা প্ৰদেশ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। প্ৰদেশ দুখন সমৃদ্ধিশালী অৱস্থাৰ বাবে জনাজাত আছিল।

৬.৩.২ পাৰস্যৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ ফল

উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত পাৰস্যসকলে স্থাপন কৰা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ আগতে তলৰ কাল্পনিক পৰিস্থিতিটো বুজাৰ চেষ্টা কৰোঁ আহক।

প্ৰাৰম্ভিক পাৰস্য আক্ৰমণৰ পাছত উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত পাৰস্যৰ সৈতে স্থাপন হোৱা যোগাযোগৰ সুদূৰপ্ৰসাৰী ফলাফল দেখা গৈছিল। এই যোগাযোগে উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলটোলৈ বহুতো পৰিবৰ্তন কঢ়িয়াই আনি দুয়োখন দেশৰ মাজত সাংস্কৃতিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছিল।

পাৰস্যৰ সৈতে সম্পৰ্ক স্থাপন হোৱাৰ পাচতেই উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ বহুতো নগৰৰ মহানগৰ কেন্দ্ৰলৈ পৰিণত হৈছিল। এনে উল্লেখনীয় কেন্দ্ৰ দুটা হ'ল গান্ধাৰ আৰু তক্ষশীলা। এই কেন্দ্ৰবোৰত ভাৰতীয় আৰু পাৰস্য শিক্ষাৰ মিলন ঘটিছিল। এই মিলনে ভাৰতীয় জীৱনৰ বিভিন্ন দিশক প্ৰভাৱিত কৰিছিল। প্ৰথমে উল্লেখ কৰিব পাৰি ভাৰতত আৰম্ভ হোৱা পাৰস্যৰ চিগ্‌ল'ইৰ (Sigloi) দৰে মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন। আপুনি নিশ্চয় জানে যে বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰসাৰ আৰু প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সম্ৰাট অশোকে বহুতো শিলালিপি খোদিত কৰাইছিল (অধ্যায় ৭ আৰু ৮ত বিতং ভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে)। তেওঁ হয়তো লিপি খোদাই কৰাৰ ধাৰণাটো পাৰস্য ৰজা দাৰিয়াচৰ পৰা ধাৰ কৰিছিল। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত বহুলভাৱে ব্যৱহৃত 'খাৰোস্তি লিপি'ৰ (the script Kharosti) পাৰস্য আৰামেইক লিপিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰঃ ১ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নিৰ্ণয় কৰক ঃ

(ক) কম্বোজ / মগধ উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত অৱস্থিত আছিল।

(খ) সম্ৰাট চাইৰাছে কাঞ্চনজংঘা / হিন্দুকুশ পৰ্বতমালা পাৰ হৈছিল।

(গ) উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত খাৰোস্তি/ ব্ৰাহ্মীমী লিপিৰ বহুল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

প্ৰঃ ২ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

(ক) জনপদবোৰ..... ভাৰতত গঠন হৈছিল।

(খ) দাৰিয়াচ..... শাসক আছিল।

(গ)..... সকলে পাৰস্যৰ চিগ্‌ল'ইৰ দৰে মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন কৰিছিল।

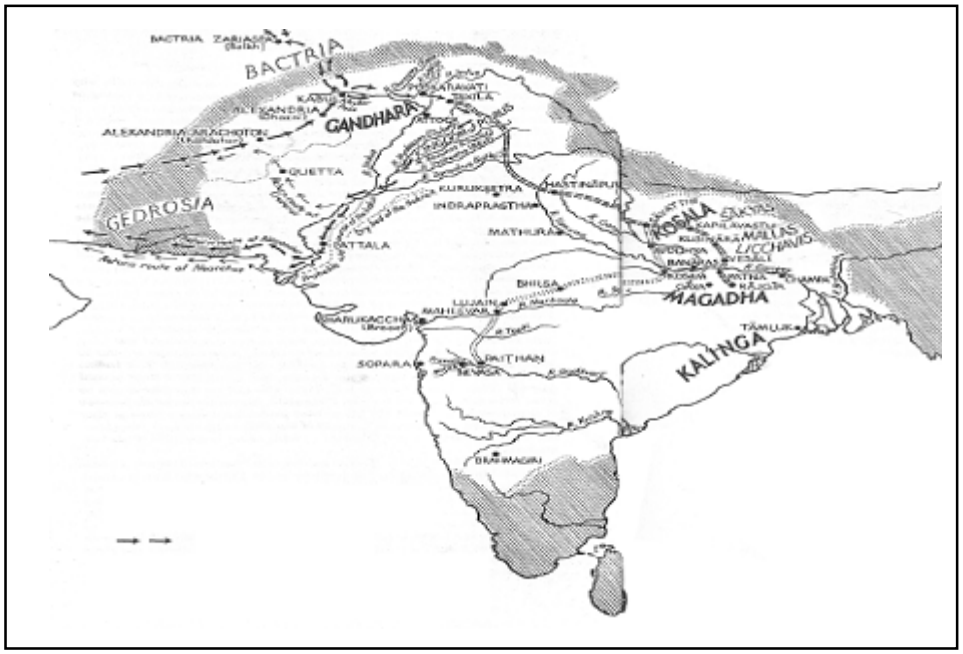
প্ৰঃ ৩ ঃ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰাচীন পাৰস্য আক্ৰমণৰ বিষয়ে লিখক।

.....

.....

৬.৪ আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ

আলেকজেণ্ডাৰ আছিল মেচিডনৰ ৰজা ফিলিপৰ পুত্ৰ। ফিলিপৰ পাচত খৃষ্টপৰ্ব ৩৩৬ চনত আলেকজেণ্ডাৰ মেচিডনৰ ৰাজপাটত বহিছিল। খৃষ্টপূৰ্ব পঞ্চম শতিকাৰ পৰাই গ্ৰীক আৰু পাৰস্য ৰজাৰ মাজত আধিপত্যক লৈ যুঁজ-বাগৰ চলি আছিল। পাৰস্যই গ্ৰীছ আক্ৰমণ কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ শাসনকালতো এই শত্ৰুতাৰ ওৰ পৰা নাছিল। আলেকজেণ্ডাৰে তেওঁৰ পিতৃৰ পৰাই পাৰস্য আক্ৰমণৰ আঁচনিখন উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে লাভ কৰিছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৩৩৪ চনত আলেকজেণ্ডাৰে আইচাছৰ যুদ্ধত পাৰস্যৰ ৰজা দাৰিয়াচক পৰাজিত কৰিছিল। তাৰপাচত আলেকজেণ্ডাৰে অতি সহজে চিৰিয়া জয় কৰি ক্ৰমে গাজাষ্ট্ৰীপ, ইজিপ্ত, বেবিলন, চুচা আৰু পাৰচেপ'লিচ নিজৰ দখললৈ নিছিল। তেওঁ পাৰস্য ৰজাৰ অধীনস্থ অঞ্চলবোৰ এখন এখনকৈ নিজৰ তলতীয়া কৰিছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৭ চনতআলেকজেণ্ডাৰে বেক্ট্ৰিয়াৰ পৰা ভাৰত জয় কৰিবলৈ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁ সিন্ধু নদী পাৰহৈ আহি পাঞ্জাব দখল কৰে। কিন্তু তেওঁ নিজৰ অনুৎসাহী সেনানীৰ বাবে পুনৰ ঘুৰি যাবলৈ বাধ্য হয় আৰু এই যাত্ৰাৰ পাছত অতি সোনকালেই তেওঁৰ বেবিলনত মৃত্যু হয়।

চিত্ৰ ৬ .১ আলেকজেণ্ডাৰে লোৱা পথ

উৎসঃ The Culture and Civilzation of Ancient India-An Historical Qutline by D.D. Kosambi

জানি থোৱা ভাল

পাৰস্যৰ ৰজা দাৰিয়াচে খৃষ্টপূৰ্ব ৪৯২ চনত গ্ৰীছ আক্ৰমণ কৰিবলৈ গৈছিল। ধুমুহা বতাহে পাৰস্যৰ নৌবাহিনী ছেদেলি-ভেদেলি কৰি পেলোৱাত তেওঁলোক উভতি আহিছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৪৯০ চনত পাৰস্যৰ ৰজাই পুনৰ গ্ৰীছ আক্ৰমণ কৰিবলৈ গৈছিল। কিন্তু মাৰাথনৰ যুদ্ধত গ্ৰীকসকলে পাৰস্যক পৰাজিত কৰিছিল। দাৰিয়াচৰ মৃত্যুৰ পাচত তেওঁৰ পুত্ৰ জেৰজেছ (Xerxes) ৰজা হৈছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৪৮০ চনত তেওঁ পুনৰ গ্ৰীছক আক্ৰমণ কৰিছিল। এইবাৰো চালামিত হোৱা ৰণখনত গ্ৰীকসকলে পাৰস্যক পৰাজিত কৰিছিল। গ্ৰীকসকলৰ পাৰস্যৰ সৈতে চলা এই সংঘাতকে পাৰস্য যুদ্ধ বুলি জনা যায়।

আপুনি ভাবিব পাৰে, আলেকজেণ্ডাৰ যদি পাৰস্যৰহে শত্ৰু আছিল তেন্তে তেওঁ ভাৰতক কিয় আক্ৰমণ কৰিছিল? খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৬ চনতআলেকজেণ্ডাৰে ভাৰতত পদাৰ্পণ কৰিছিল। প্ৰৱেশৰ বাবে তেওঁ শত্ৰু দাৰিয়াচৰ নিয়ন্ত্ৰণত থকা অঞ্চল এটা বাছি লৈছিল। তেওঁ সমগ্ৰ পাৰস্য জয় কৰিব খুজিছিল। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ প্ৰদেশবোৰ আছিল পাৰস্যৰ পূৰ দিশৰ সীমা। ইয়াৰ উপৰি আলেকজেণ্ডাৰ আছিল ভৌগলিক অনুসন্ধিৎসা থকা ব্যক্তি। কিছুমান গ্ৰীক পণ্ডিতে বিশ্বাস কৰিছিল যে কাস্পিয়ান সাগৰ ভাৰতলৈকে বিস্তৃত। বহুতো পণ্ডিত অৱশ্যে এই বিষয়ত একমত হয়। এই মতবিৰোধটোক 'সাগৰৰ সমস্যা' (The problem of Ocean) নাম দিয়া হৈছিল। আলেকজেণ্ডাৰে এই সমস্যাটো সমাধান কৰিব খুজিছিল। তৃতীয়তে, আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰতীয় প্ৰদেশবোৰৰ সমৃদ্ধি আৰু সৌন্দৰ্যৰ বিষয়ে শুনিছিল। সেয়েহে স্বাভাৱিকভাৱেই তেওঁ ভাৰতক নিজ সাম্ৰাজ্যৰ অধীন কৰিব খুজিছিল।

উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা আলেকজেণ্ডাৰৰ অনুকূল আছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৭ চনমানলৈ আলেকজেণ্ডাৰে নিজকে গ্ৰীছ আৰু পাৰস্যৰ গৰাকী কৰি তুলিছিল। আগতেই কৈ অহা হৈছে যে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত সেই সময়ত কোনো ৰাজনৈতিক একতা নাছিল। অঞ্চলটোত বহুতো স্বতন্ত্ৰ ৰাজ্য আৰু গণৰাজ্য অথবা জোঁটাধিপত্য (Oligarchies) আছিল। আটাইবোৰ শাসকৰ ভিতৰত মাত্ৰ দুজনহে কিছু প্ৰভাৱশালী আছিল। এজন আছিল তক্ষশীলাৰ শাসক অম্ভি আৰু আনজন আছিল ঝেলাম-চেনাব নদীৰ মাজৰ অঞ্চটোৰ শাসক পুৰু অথবা পোৰাচ। কিন্তু দুয়োগৰাকী শাসকেই আলেকজেণ্ডাৰক বাধা দিবলৈ সম্মিলিতভাৱে প্ৰয়াস নকৰিলে। আলেকজেণ্ডাৰে খাইবাৰ গিৰিপথ পাৰ হৈ ভাৰতত সোমাল আৰু অতি সহজেই ক্ষুদ্ৰ ভাৰতীয় ৰাজ্য তথা গণৰাজ্যবোৰ নিজৰ অধীন কৰি ল'লে।

চিত্ৰ ৬ .২ আলেকজেণ্ডাৰ

উৎসঃ Google Images.

আপুনি নিশ্চয় আলেকজেণ্ডাৰ আৰু পুৰু মুখামুখি হোৱাৰ কাহিনীটো শুনিছে। পুৰুক লগ পোৱাৰ আগতে আলেকজেণ্ডাৰ তক্ষ্শীলা অভিমুখে ৰাওনা হৈছিল। তক্ষ্শীলাৰ ৰজা অম্ভিয়ে বিনা প্ৰতিবাদে আলোকজেণ্ডাৰৰ আধিপত্য মানি লৈছিল। আলেকজেণ্ডাৰে তক্ষ্শীলাত সৈন্য নিযুক্তি দিছিল আৰু সমৃদ্ধিশালী ৰাজ্যখনৰ পৰা কৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল। তাৰপাচত আলেকজেণ্ডাৰে পুৰুৰ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিছিল। পুৰুৱে গ্ৰীক সৈন্যক পাৰ্যমানে প্ৰতিহত কৰাৰ চেষ্টা চলাইছিল যদিও অৱশেষত পৰাজিত হৈছিল। কিন্তু পুৰুৰ বীৰত্বত আলেকজেণ্ডাৰ মুগ্ধ হৈছিল। সেয়েহে সম্পূৰ্ণ অচিনাকি দেশ ভাৰতত আলেকজেণ্ডাৰে পুৰুৰ সৈতে মিত্ৰতা স্থাপন কৰিছিল। পুৰুৱে নিজ ৰাজ্য ঘূৰাই পাইছিল। তাৰপাচত আলেকজেণ্ডাৰে সিন্ধু নদীৰে ভটিয়াই গৈ নদীৰ মোহনাত উপস্থিত হৈছিলগৈ। এইখিনিতে আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ বন্ধ হৈছিল। কাৰণ তেওঁৰ সৈন্যসকলে তাতকৈ আগবাঢ়ি যাবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি, গংগা উপত্যকাৰ শক্তিশালী নন্দ ৰাজ্যৰ কথাও নিশ্চয় আলেকজেণ্ডাৰৰ কাণত পৰিছিল। সিন্ধু নদীৰ মোহনাৰ পৰা আলেকজেণ্ডাৰ যি কাৰণতে উভতি নাহক কিয়, তেওঁ সৈন্যবলক দুভাগত বিভক্ত কৰিছিল। এভাগ সৈন্য পাৰস্য উপসাগৰেদি গ্ৰীছলৈ উভতি গৈছিল। আৰু আনটো ভাগে উপকূলৰ কাষেৰে যোৱা স্থলপথেদি উভটনি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিল। উভতি যোৱাৰ সময়তো আলেকজেণ্ডাৰে ৰাস্তাতে পোৱা বহুতো গণৰাজ্যক পৰাস্ত কৰিছিল। গ্ৰীকসকলে এই গণৰাজ্যবোৰক গণসংঘ নাম দিছিল। সম্ভৱতঃ এই গণৰাজ্যবোৰ জনজাতীয় অঞ্চল আছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৩ চনত গ্ৰীছলৈ গৈ থকা অৱস্থাতে আলেকজেণ্ডাৰৰ মৃত্যু হৈছিল। ভাৰত এৰাৰ আগতে তেওঁ দুজনমান প্ৰশাসকক ভাৰতীয় অঞ্চলবোৰ শাসন কৰাৰ ভাৰ দিছিল। কিন্তু তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাচত কোনো গ্ৰীক শাসকে ভাৰতত গ্ৰীক শাসন অব্যাহত ৰখাৰ প্ৰতি কোনো আগ্ৰহ প্ৰদৰ্শন নকৰিলে।

জানি থোৱা ভাল

আলেকজেণ্ডাৰক বিশ্ব ইতিহাসত সৰ্বকালৰ এগৰাকী সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সেনাধিনায়ক বুলি গণ্য কৰা হয়। খুব কম সময়ৰ ভিতৰতে তেওঁ এখন বিশাল সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। কিন্তু তেওঁ দখল কৰা ৰাজ্যবোৰৰ প্ৰতি সৌহাৰ্দপূৰ্ণ আচৰণ প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ গ্ৰীছ আৰু এচিয়াৰ দেশবোৰৰ মাজত সাংস্কৃতিক সেঁতু নিৰ্মাণ কৰিছিল। তেওঁৰ ব্যক্তিত্বত থকা সেনানায়ক আৰু সুদক্ষ ৰাজনীতিকৰ গুণবোৰৰ বাবে তেওঁক 'মহান আলেকজেণ্ডাৰ (Alexander the Great) বুলি সন্মান যঁচা হৈছিল।

৬.৫ আলেকজেণ্ডাৰৰ আক্ৰমণৰ প্ৰভাৱ

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আপুনি নিশ্চয় আলেকজেণ্ডাৰে কিয় ভাৰত আক্ৰমণ কৰিছিল সেই বিষয়ে এক স্পষ্ট ধাৰণা কৰিব পাৰিছে। তেওঁ ভাৰতত প্ৰায় দুবছৰ কটাইছিল। তেওঁৰ এই আক্ৰমণৰ ফলত ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, সমাজ অথবা অৰ্থনীতিত কিবা গ্ৰীক প্ৰভাৱ পৰিছিলনেকি সেয়া জানিবলৈ মন নাযায়নে? গ্ৰীকসকলৰ ওপৰত কিবা ভাৰতীয় প্ৰভাৱ পৰিছিলনে বাৰু? আকৰ্ষণীয় কথাটো হ'ল সমসাময়িক ভাৰতীয় সাহিত্যত আলেকজেণ্ডাৰে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত আক্ৰমণ কৰাৰ বিষয়ে কোনো উল্লেখ নাই। ইয়াৰ অৰ্থ এয়েই যে গ্ৰীক আক্ৰমণৰ ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱ দীৰ্ঘস্থায়ী নাছিল। গ্ৰীকসকলে ভাৰত ত্যাগ কৰাৰ প্ৰায় লগে লগে মগধৰ মৌৰ্য শাসকসকলে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতক নিজৰ অধীনলৈ নিছিল। কিন্তু আলেকজেণ্ডাৰৰ বাবে তেওঁৰ ভাৰত অভিযান আছিল এক সফল অভিযান। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ প্ৰদেশবোৰ তেওঁৰ নিজ সাম্ৰাজ্যৰ বহুতো প্ৰদেশতকৈ অধিক সমৃদ্ধ আৰু জনবহুল আছিল। ভাৰতত তেওঁ পাৰস্যৰ শাসকসকলতকৈ বেছি অঞ্চল নিজৰ অধীন কৰিছিল। গভীৰভাৱে লক্ষ্য কৰিলে দেখিব উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত পাৰস্য আক্ৰমণৰ ফলত ভাৰতীয় সংস্কৃতি মধ্য এচীয় সংস্কৃতিৰ কাষ চাপি গৈছিল। কিন্তু আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত অভিযানে প্ৰাচীন ভাৰতক প্ৰাচীন গ্ৰীছৰ কাষ চপাই নিছিল। দুয়োটা সভ্যতাৰ মাজত বিভিন্ন দিশত সম্পৰ্ক গঢ় লৈ উঠিছিল। তলত আলোকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ দুটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ উল্লেখ কৰা হ'ল।

- **বৌদ্ধিক প্ৰভাৱ** ঃ গ্ৰীকসকল আছিল দুঃসাহসী লোক। তেওঁলোকৰ নতুন অঞ্চল অথবা প্ৰদেশৰ বিষয়ে তথ্য লিপিৱদ্ধ কৰি ৰখাৰ এক প্ৰৱণতা আছিল। আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰিবলৈ অহাৰ বহু আগতেই ভ্ৰমণকাৰীৰ পৰা পোৱা তথ্যৰ আধাৰত কিছুমান গ্ৰীক পণ্ডিতে ভাৰতৰ বিষয়ে নানা কথা লিখিছিল। সেইফালৰ পৰা চাবলৈ গ'লে লিখনীবোৰত বেছিভাগ সময়তে ভাৰতৰ যথাৰ্থ তথ্য সন্নিৱিষ্ট কৰা নহৈছিল বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু আলেকজেণ্ডাৰে নিজৰ লগত বহুতো গ্ৰীক পণ্ডিত লৈ আহিছিল।

তেওঁলোকে ভাৰত সম্পৰ্কে নিজৰ অনুভৱ অভিজ্ঞতা লিপিৱদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। এনে দুগৰাকী প্ৰখ্যাত পণ্ডিত হ'ল এড্‌মিৱেল নীয়াৰকাচ আৰু অ'নেচিক্রিটাচ। তেওঁলোকৰ লেখনীৰ পৰাই গম পাব পাৰি যে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সংস্কৃতি আৰু গংগা উপত্যকাৰ সংস্কৃতিৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আছে। ইয়াৰ উপৰি, গ্ৰীকসকলেই পোন প্ৰথমে বিশ্বৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ লগত অহা ইতিহাসবিদসকলে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ বহুতো মূল্যবান ভৌগলিক তথ্য লিপিৱদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। এনে লেখনীৰ পৰা আমি উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সমাজ আৰু অৰ্থনীতি সম্পৰ্কে বহু কথা জানিব পাৰো।

গ্ৰীক পণ্ডিত- ইতিহাসবিদসকলে ভাৰতৰ বিষয়ে লিখা লেখনীবোৰে ভাৰতক বহু ধৰণে সহায় কৰিছিল। সাধাৰণ গ্ৰীকে আক্ৰমণৰ পাচৰ পৰাহে ভাৰতৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ জানিবলৈ পাইছিল। গ্ৰীক লেখকসকলে ভাৰতীয় লেখক আৰু তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থৰ বিষয়ে লিখা আৰম্ভ কৰিছিল। এই লেখনীবোৰ বহুতো দেশত, বিশেষকৈ ইউৰোপত বিভিন্ন মাধ্যমেৰে উপস্থাপন অথবা অধ্যয়ণ কৰা হৈছিল। ইউৰোপীয় সকল ভাৰতীয় আৰু ভাৰতৰ বিষয়ে জনাৰ বাবে উদগ্ৰীৱ হৈ পৰিছিল। অৰ্থাৎ, গ্ৰীক লেখনীবোৰে ভাৰত আৰু ভাৰতীয়ক পশ্চিমীয়া বিশ্বখনৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিছিল।

- **ব্যৱসায়িক প্ৰভাৱ** ঃ আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণে গ্ৰীছ আৰু ভাৰতৰ মাজত থকা বহুতো ৰাস্তাৰ কথা পোহৰলৈ আনিছিল। এই ৰাস্তাবোৰ আছিল স্থল অথবা জলপথ। গ্ৰীক সদাগৰ আৰু হস্তশিল্পীসকলে এনেবোৰ পথেৰে ভাৰতৰ সৈতে ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছিল। চেলুক'চৰ দৰে আলেকজেণ্ডাৰৰ বহুকেইজন সেনাপতিয়ে আলেকজেণ্ডাৰৰ মৃত্যুৰ পাচত উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত সৰু সৰু ৰাজ্য স্থাপন কৰিছিল। এই ৰাজ্যবোৰ ভাৰত আৰু গ্ৰীছৰ মাজত চলা বাণিজ্যৰ কেন্দ্ৰস্থলত পৰিণত হৈছিল।
- **গ্ৰীক আবাসিক স্থল** ঃ পাৰস্যৰ শাসকে প্ৰায় একে সময়তে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত আৰু দক্ষিণ-পূব গ্ৰীছত নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰিছিল। তেতিয়াৰ পৰাই পাৰস্যৰ প্ৰজা হৈ পৰা কিছুসংখ্যক গ্ৰীকে পাৰস্য অধিকৃত ভাৰতলৈ আহি বসতি স্থাপন কৰিছিল। অৰ্থাৎ, আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰাৰ বহু আগৰে পৰাই ভাৰতত গ্ৰীক লোকে বাস কৰিছিল। আলোকজেণ্ডাৰে এই অঞ্চলবোৰ নিজ সাম্ৰাজ্যৰ অধীন কৰাৰ লগে লগে গ্ৰীক আবাসিক অঞ্চলৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি পালে। সেই সময়ছোৱাৰ দুটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰীক আবাসিক অঞ্চল আছিল কাবুলৰ আলেকজেণ্ড্ৰিয়া, সিন্ধু আৰু ঝেলাম নদীৰ পাৰৰ বৌকেফালা। এই অঞ্চলবোৰ পাচত মৌৰ্যসকলে দখল কৰিছিল। তথাপিও গ্ৰীকসকল সেই অঞ্চলতে ৰৈ গৈছিল।
- **সাম্ৰাজ্য গঢ়াৰ পথ মুকলি কৰি দিছিল** ঃ গ্ৰীকসকলে পাৰস্য শাসক দাৰিয়াচক পৰাস্ত কৰিছিল। ইয়াৰ লগে লগে পাৰস্যৰ শাসনাধীন ভাৰতীয় ৰাজ্যবোৰ স্বাধীন হৈ পৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰ ভাৰতলৈ অহাৰ সময়ত ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তত বহুতো ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ স্বাধীন ভাৰতীয় ৰাজ্য আছিল। আলেকজেণ্ডাৰে এই ৰাজ্যবোৰ অতি সহজে পৰাস্ত

কৰি অধিকাংশকে এক ৰাজনৈতিক নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীন কৰিছিল। এই কাৰ্যই মৌৰ্য শাসকসকলক সহায় কৰিছিল। গ্ৰীকসকলৰ পাছত মৌৰ্য শাসকে এই অঞ্চলবোৰ একেলগে নিজ সাম্ৰাজ্যৰ অধীন কৰিছিল। কিছুমান পৰম্পৰাগত কাহিনীত এই কথাৰ উল্লেখ আছে যে মৌৰ্য বংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক চন্দ্ৰ গুপ্ত মৌৰ্যই আলেকজেণ্ডাৰৰ পৰা সামৰিক বাহিনীৰ অধিনায়ক হোৱাৰ কলা শিকিছিল আৰু সংগঠন পৰিচালনা কৰাৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল। পাচত তেওঁ এই কলা-কৌশলবোৰ মগধৰ নন্দ বংশৰ শাসকৰ বিৰুদ্ধে প্ৰয়োগ কৰি নিজৰ বংশটো প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

- **গ্ৰীকসকলৰ ওপৰত ভাৰতৰ প্ৰভাৱ** ঃ আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰত এৰি যোৱাৰ সময়ত তেওঁৰ সৈতে কেইবাগৰাকীও ভাৰতীয় পণ্ডিত গ্ৰীছলৈ গৈছিল। তাৰ মাজৰে এজন বেবিলনলৈ গৈছিল। এই পণ্ডিত জনৰ মতে গ্ৰীকসকল কিছুমান ভাৰতীয় দাৰ্শনিক ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বত অবিশ্বাসী (Agnosticism) কিছুসংখ্যক গ্ৰীক পণ্ডিতে হয়তো চাৰ্বাকৰ দৰে ভাৰতীয় নাস্তিক্যবাদী (atheist) দাৰ্শনিকৰ চিন্তাধাৰাৰে প্ৰভাৱিত হৈছিল। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বত অবিশ্বাসী এটা গ্ৰীক্ দৰ্শন আছিল নব্য-প্লেটনিজম্ (Neo-Platonism)। এই দৰ্শনটো ইউৰোপত বহু শতিকা বৰ্তি আছিল।

৬.৬ গ্ৰীক্সকল সন্দৰ্ভত ভাৰতীয় প্ৰতিক্ৰিয়া

ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ লোকে গ্ৰীক্সকল সন্দৰ্ভত ভিন ভিন মত পোষণ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ সৈতে জড়িত কিছুমান গ্ৰন্থত 'য়ৱন' অথবা গ্ৰীকসকলক কঠোৰ ভাষাৰে সমালোচনা কৰা হৈছে। ব্ৰাহ্মণসকলে ভাৰতীয় শাসকসকলক ক্ষত্ৰিয় অথবা ৰাজন্য বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁলোক নিজৰ সামাজিক প্ৰতিপত্তি বৰ্তাই ৰাখিবলৈ এই শাসকসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ শীল আছিল। সেয়েহে হয়তো আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰতীয় ৰাজ্যবোৰ ধ্বংস কৰাৰ লগে লগে ব্ৰাহ্মণ সমাজ নিজৰ অস্তিত্বক লৈ সংকটত ভূগিছিল। ইয়াৰ উপৰি আলেকজেণ্ডাৰে লগত দুগৰাকীমান গ্ৰীক্ পণ্ডিতক লৈ আহিছিল আৰু ব্ৰাহ্মণসকলক বুদ্ধিজীৱি হিচাপে মানি লোৱা নাছিল। আনহাতে ব্ৰাহ্মণসকলে সদায় চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত সমাজ এখন বৰ্তি থকাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। কিন্তু গ্ৰীক্ সমাজখন আছিল কেৱল দুটা শ্ৰেণী থকা সমাজ-দাস আৰু গৰাকী। আকৌ, ভাৰতৰ গণসংঘ অথবা ৰাজ্যবোৰৰ সমাজতো কেৱল দুটাহে শ্ৰেণী আছিল-শাসক আৰু শাসিত। এই ৰাজ্যবোৰ প্ৰধানতঃ আছিল বৌদ্ধধৰ্মৰ দৰে অগতানুগতিক চিন্তাৰ কেন্দ্ৰ। বৌদ্ধধৰ্মই জাত-পাতৰ আধাৰত সমাজে সৃষ্টি কৰা শ্ৰেণী চাৰিটা মানি লোৱা নাছিল। বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বীসকলে গ্ৰীক্সকলৰ সামাজিক বিভাজনটো আগ্ৰহেৰে পৰীক্ষা কৰিছিল আৰু ইয়াক জাতি ব্যৱস্থাৰ এক বিকল্প হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক — ৬.১

আলেকজেণ্ডাৰে জয় কৰা প্ৰদেশবোৰ মানচিত্ৰ এখনৰ সহায়ত চিহ্নিত কৰক।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰঃ ৪ ঃ আলেকজেণ্ডাৰে খৃষ্টপূৰ্ব ৩৩৪ চনত আইচাছৰ যুদ্ধত কাক পৰাস্ত কৰিছিল?

.....

প্ৰঃ ৫ ঃ অম্ভি কোন আছিল?

.....

প্ৰঃ ৬ ঃ আলেকজেণ্ডাৰৰ লগত অহা গ্ৰীক পণ্ডিত দুজনৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰঃ ৭ ঃ 'য়ৱন' সকল কোন আছিল?

.....

প্ৰঃ ৮ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক -

(ক) পাৰস্যৰ শাসকে গ্ৰীছ আক্ৰমণ কৰিছিল।

(খ) খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৬ চন মানলৈ আলেকজেণ্ডাৰে নিজকে গ্ৰীছ আৰু পাৰস্যৰ গৰাকী কৰি তুলিছিল।

(গ) আলেকজেণ্ডাৰৰ আক্ৰমণে প্ৰাচীন ভাৰত আৰু প্ৰাচীন গ্ৰীছক কাষ চপাই আনিছিল।

(ঘ) বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বীসকলে জাতিৰ আধাৰত হোৱা সমাজৰ বিভাজন চাৰিটা বিশ্বাস নকৰিছিল।

৬.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকোলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যত বিভক্ত আছিল আৰু অঞ্চলটোত কোনো ৰাজনৈতিক একতা নাছিল। এই ৰাজ্যবোৰে বিভিন্ন গিৰিপথেদি মধ্য এচিয়াৰ সৈতে সংযোগ স্থাপন কৰিছিল। একেটা কাৰণতে ৰাজ্যবোৰত মধ্য এচিয়াই আক্ৰমণ কৰাৰ সম্ভাৱনাও প্ৰবল আছিল। পাৰস্যৰ ৰজা চাইৰাছ আৰু দাৰিয়াচে অঞ্চলটো আক্ৰমণ কৰি এই ভাৰতীয় অঞ্চলবোৰ নিজ সাম্ৰাজ্যৰ অধীন

কৰিছিল। পাৰস্যৰ পৰা অহা লোকে বসতি স্থাপন কৰি ভাৰতীয় সমাজক বিভিন্ন ধৰণে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

- খৃষ্টপূৰ্ব ৩২৬ চনত মেচিডনৰ সম্ৰাট আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণক ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এক উল্লেখযোগ্য ঘটনা বুলি ধৰা হয়। এই আক্ৰমণ আছিল পাৰস্যৰ ৰজা দাৰিয়াচৰ বিৰুদ্ধে চলোৱা অভিযানৰ এটা অংশ। আলেকজেণ্ডাৰে সমগ্ৰ পাৰস্য নিজৰ অধীন কৰিব খুজিছিল আৰু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ প্ৰদেশবোৰ পাৰস্য সাম্ৰাজ্যৰ পূৰ সীমান্তৰ অংশ আছিল।
- আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণে বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক জীৱনত দীৰ্ঘস্থায়ী প্ৰভাৱ পেলাইছিল

৬.৮ অধিক জানিবলৈ

1) Majumdar, R. C. (edited). (1980). *The Age of Imperial Unity (The History and Culture of the Indian People)*. Kolkata, Bharatiya Vidya Bhavan.
2) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
3) Sharma, L.P. (1981). *Ancient History of India (pre-historic Age to 1200 A.D.).* New Delhi, Vikas Publication House Pvt. Ltd.
4) Thapar, Romila. (2002). *The Penguin History of Early India from The Origins to A D 1300*. New Delhi, The Penguin Group.

৬.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) কম্বোজ, (খ) হিন্দুকুশ, (গ) খাৰোস্তি

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) উত্তৰ (খ) পাৰস্যৰ, (গ) ভাৰতীয়

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ খৃষ্টপূৰ্ব ৫৩০ চনত পাৰস্যৰ সম্ৰাট চাইৰাছে হিন্দুকুশ পৰ্বত অতিক্ৰম কৰি ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁ কম্বোজ আৰু গান্ধাৰ প্ৰদেশক তেওঁৰ কৰতলীয়া হ'বলৈ বাধ্য কৰাইছিল. তেওঁৰ পাচত আন এজন পাৰস্যৰ অথবা আকীমেনিদ শাসক দাৰিয়াচে ৫১৬ খৃঃপূঃত পঞ্জাব, সিন্ধু উপত্যকাৰ পশ্চিম অংশটো আৰু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সিন্ধক পাৰস্য সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছিল।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পাৰস্যৰ ৰজা দাৰিয়াচক।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ তক্ষ্শীলাৰ ৰজা।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ এড্মিৱেল নীয়াৰকাচ আৰু অ'নেচিক্রিটাচ।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ গ্ৰীকসকলক 'য়ৱন' বোলা হৈছিল।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (খ) অশুদ্ধ (গ) শুদ্ধ (ঘ) শুদ্ধ

৬.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) **বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন** (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

১। দাৰিয়াচ কোন আছিল?

২। চাইৰাছে কিয় হিন্দুকুশ পৰ্বত পাৰ হৈছিল?

৩। কোনে ভাৰতীয় শাসকবৰ্গক ক্ষত্ৰিয় অথবা ৰাজন্য বুলি মানিছিল?

৪। আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ এটা ব্যৱসায়িক প্ৰভাৱ উল্লেখ কৰক।

(খ) **চমু প্ৰশ্ন** (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ১৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

১। আলেকজেণ্ডাৰৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখক।

২। আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ প্ৰাক্ক্ষণত উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা কেনে আছিল বিশ্লেষণ কৰক।

৩। উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তৰে ভাৰতক কোনে কোনে আক্ৰমণ কৰিছিল? এই আক্ৰমণবোৰৰ প্ৰভাৱ কেনেকুৱা আছিল?

(গ) **ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন** (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

১। আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ সম্পৰ্কে এখন ৰচনা লিখক।

২। আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ প্ৰভাৱবোৰ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ মৌর্য সাম্রাজ্য

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ মৌর্যবংশৰ উত্থান

৭.৪ অশোক আৰু তেওঁৰ ধম্ম

৭.৫ মৌর্য প্রশাসন

৭.৫.১ কেন্দ্রীয় প্রশাসন

৭.৫.২ প্রাদেশিক প্রশাসন

৭.৫.৩ সেনা বাহিনী

৭.৬ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ পতন

৭.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

৭.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১০.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ভেটিটোৰ উমান পাব পাৰিব,
- অশোক আৰু তেওঁৰ ধর্ম্মৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- মৌর্যসকলৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থাটো আলোচনা কৰিব পাৰিব।

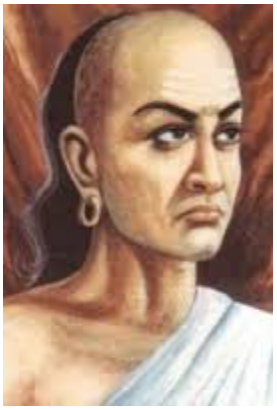
৭.২ পৰিচয়

'শিক্ষার্থীসকল, আমি এই পাঠ্যবিষয়ৰ পঞ্চম অধ্যায়ত ষোল্লখন মহাজনপদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিলোঁ। সেই ষোলখন মহাজনপদৰ গুৰুত্বপূর্ণ মহাজনপদ এখন আছিল মগধ। খৃষ্টপূর্ব ষষ্ঠ আৰু চতুর্থ শতিকাৰ মাজত মগধ সবাতোকৈ শক্তিশালী মহাজনপদত পৰিণত হৈছিল। মগধৰ পূর্ণ বিকাশ কালতেই মৌর্য সাম্রাজ্যৰ উত্থান ঘটিছিল। এই অধ্যায়ত আমি মৌর্য সাম্রাজ্যৰ উত্থান আৰু পতনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৭.৩ মৌর্যবংশৰ উত্থান

মৌর্যবংশৰ উত্থান আৰু মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রতিষ্ঠানক ভাৰতীয় ঐতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনা বুলি গণ্য কৰা হয়। ৩২১ খৃষ্টপূর্বত নন্দ বংশক পৰাস্ত কৰি চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যই সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। কথিত আছে কৌটিল্য অথবা চাণক্য নামৰ এগৰাকী ব্রাহ্মণে চন্দ্রগুপ্তক উচিত পৰামর্শ আৰু নির্দেশনাৰে বিজয়ী হোৱাত সহায় কৰিছিল। পৰম্পৰাগত বিশ্বাস অনুসৰি চন্দ্রগুপ্তই কৌটিল্যক নিজৰ প্রধানমন্ত্রী পাতিছিল।

চিত্র ৭.১ কৌটিল্য অথবা চাণক্য

উৎস ঃ Google Images

ইতিহাসবিদসকলে চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য আৰু তেওঁৰ সাম্রাজ্যৰ উত্থানৰ বিষয়ে জানিবলৈ বিভিন্ন ধৰণৰ সমল অধ্যয়ন কৰিছে। অধ্যয়নবোৰৰ ফলত মৌর্য বংশৰ উৎপত্তি সম্পর্কে ভিন্নমতৰ সৃষ্টি হৈছে। বৌদ্ধ পৰম্পৰাগত মত অনুসৰি মৌর্যসকল আছিল শাক্যবংশৰ সৈতে সম্পর্ক থকা মোৰিয়া নামৰ ক্ষত্রিয় শ্রেণীটোৰ এটা শাখা। কিন্তু পৌৰাণিক পৰম্পৰাৰ মতে চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য আছিল নন্দ বংশৰ অন্তিমজন ৰজা আৰু তেঁওৰ শূদ্র উপ-পত্নী মূৰাৰ সন্তান। মৌর্য নামটো চন্দ্রগুপ্তই তেওঁৰ মাতৃ মূৰাৰ নামৰ পৰাই গ্রহণ কৰিছিল বুলি ভবা হয়।

নন্দ বংশৰ শাসনৰ অন্তিম কালছোৱাত ৰজাসকল ক্রমে দুর্বল হৈ পৰিছিল আৰু জনপ্রিয়তা হেৰুৱাইছিল। চন্দ্র গুপ্ত মৌর্যই নন্দবংশৰ এই দুর্বলতাৰ সুযোগ লৈছিল। চন্দ্রগুপ্তৰ সামৰিক শক্তি নন্দসকলতকৈ দুর্বল আছিল যদিও তেওঁৰ ৰণকৌশলে তেওঁক বিজয়ী হোৱাত সহায় কৰিছিল। গংগাৰ সমতলভূমিত নিজৰ নিয়ন্ত্রণ সাব্যস্ত কৰাৰ পাছত চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য উত্তৰ-পশ্চিম দিশলৈ আগবাঢ়ি গৈছিল। তেওঁ উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতক আলেকজেণ্ডাৰৰ উত্তৰাধিকাৰী গ্রীক সেনাপতি চেলুক'চ নিকাটাৰৰ হাতৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল। ৩০৩ খৃষ্টপূর্বত দুয়োপক্ষৰ মাজত এখন সন্ধি স্বাক্ষৰিত হৈছিল। সন্ধিমর্মে চেলুক'চৰ নিয়ন্ত্রণাধীন কিছুমান অঞ্চল মৌর্য ৰাজ্যৰ অন্তর্গত হৈছিল। দুয়োটা ৰাজপৰিয়ালৰ মাজত বিবাহৰ সম্পর্ক স্থাপন হোৱাৰ সম্ভাৱনীয়তাও

নুই কৰিব নোৱাৰি। এনেকৈয়ে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ অঞ্চলভিত্তিক বুনিয়াদ গঢ় লৈ উঠিছিল আৰু কালক্রমত চন্দ্রগুপ্তই সমগ্র গংগা সমতলভূমিৰ লগতে সিন্ধু উপত্যকালৈকে নিজৰ নিয়ন্ত্রণ প্রতিষ্ঠান কৰিছিল।

মৌর্য সাম্রাজ্যৰ অঞ্চলভিত্তিক সম্প্রসাৰণত গ্রীক্সকলৰ সৈতে স্থাপন হোৱা সম্পর্কৰ ভূমিকা আছে। দুয়োপক্ষৰ মাজত বিকাশ ঘটা বন্ধুত্বপূর্ণ সম্পর্কই এই সম্প্রসাৰণত অৰিহণা যোগাইছিল। গ্রীক্-মৌর্য সম্বন্ধৰ ফলত এক নতুন সাংস্কৃতিক বিকাশ ঘটিছিল। মৌর্য আৰু চিলুক'চৰ নিয়ন্ত্রণধীন অঞ্চলৰ মাজত কটকীৰ আহ-যাহ চলিছিল। পশ্চিম ভাৰতৰ গ্রীক্ শাসনাধীন ৰাজ্যবোৰৰ সৈতেও কটকীৰ আহ-যাহেৰে সম্পর্ক স্থাপিত হৈছিল। চেলুক'চে মৌর্য ৰাজসভালৈ প্রেৰণ কৰা এগৰাকী ইতিহাসপ্রসিদ্ধ কটকী হ'ল মেগাস্থিনিছ। তেওঁ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ৰাজধানী পাটলিপুত্রত যথেষ্ট দীঘলীয়া সময় অতিবাহিত কৰিছিল। মেগাস্থিনিছৰ ইণ্ডিকা গ্রন্থত পাটলিপুত্র নগৰ আৰু ভাৰতীয় সমাজৰ বিষয়ে বহুতো আপুৰুগীয়া তথ্য পোৱা যায়।

জৈন পৰম্পৰা মতে জীৱনৰ শেষ বয়সত চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যই জৈন ধর্ম গ্রহণ কৰিছিল। তেওঁ পুত্র বিন্দুসাৰক মগধৰ ৰজা পাতি সন্ন্যাস লৈছিল। তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতত জীৱনৰ শেষ দিনকেইটা অতিবাহিত কৰিছিল। গোড়া জৈন প্রথা অনুসৰণ কৰি চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যই নিয়ন্ত্রিত মন্থৰ অনশনৰ যোগেদি দেহত্যাগ কৰিছিল।

প্রায় ২৯৭ খৃষ্টপূর্বত বিন্দুসাৰ মগধৰ ৰাজপাটত বহিছিল। বৌদ্ধ পৰম্পৰা অনুসৰি বিন্দুসাৰ বৌদ্ধ ধর্মৰ আজীৱিকা পন্থীৰ আছিল। বুদ্ধৰ এক তিব্বতীয় ইতিহাস গ্রন্থৰ মতে বিন্দুসাৰে দাক্ষিণাত্য অঞ্চলত ধর্ম প্রচাৰ কৰিছিল। কিন্তু এই অঞ্চলটো বিন্দুসাৰ নে তেওঁৰ পুত্র অশোক জয়ী হৈছিল। সেয়া নিশ্চিতকৈ ক'ব পৰা নাযায়। বিন্দুসাৰেও গ্রীক্ সকলৰ সৈতে ৰাষ্ট্রদূতৰ অহা-যোৱা পৰম্পৰাটো অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল। তেওঁ গ্রীক্ দর্শনৰ প্রতিও আগ্রহী আছিল। ২৭২ খৃষ্টপূর্বত বিন্দুসাৰৰ মৃত্যু হৈছিল। কিন্তু তেতিয়ালৈকে ভাৰতৰ এক বৃহৎ অংশ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ অধীনলৈ আহিছিল।

জানি থোৱা ভাল

মেগাস্থিনিছৰ সম্পূর্ণ লেখনী উদ্ধাৰ হোৱা নাই। কিন্তু তেওঁৰ পৰৱর্তী সময়ৰ বহুতো গ্রীক্ লেখকে তেওঁৰ উদ্ধৃতি নিজ নিজ গ্রন্থত অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। এই উদ্ধৃতিবোৰ সংগ্রহ কৰাৰ পাছত সেইবোৰক একেলগে 'ইণ্ডিকা' অথবা ভাৰতৰ এক বিৱৰণী (An Account of India) নামেৰে প্রকাশ কৰা হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক ঃ

প্রশ্ন নং ১ঃ মৌর্য সাম্রাজ্য কোনে প্রতিষ্ঠা কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ কৌটিল্য কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ মৌর্য ৰাজসভাত থকা গ্রীক্ কটকীগৰাকীৰ নাম কি আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ মৌর্য সাম্রাজ্য কেতিয়া প্রতিষ্ঠা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যৰ পাচত কোন ৰাজপাটত বহিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ ৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রতিষ্ঠা সম্পর্কে এটি টোকা লিখক।

.....

৭.৪ অশোক আৰু তেওঁৰ ধর্ম্ম

পিতৃৰ মৃত্যুৰ পাচত আশোক মগধৰ সিংহাসনত বহিছিল। অশোক তেওঁৰ ধম্মৰ বাবে প্রসিদ্ধ আছিল। তেওঁৰ ধম্মই তেওঁক এগৰাকী জনপ্রিয় শাসকত পৰিণত কৰিছিল। অশোক এজন প্রজাবৎসল ৰজা আছিল। এই শিতানত আমি ধম্মক কেন্দ্র কৰি গঢ় দিয়া অশোকৰ ধর্মীয় নীতিবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। কিন্তু তাৰ আগতে অশোকৰ জীৱনৰ আদিকালছোৱাৰ বিষয়ে কিছু কথা চমুকৈ আলোচনা কৰি লওঁ আহক।

- **অশোকৰ জীৱনৰ আদিকাল** ঃ বিন্দুসাৰৰ পাচত আশোক মগধৰ ৰজা হৈছিল। অশোকক মৌর্য বংশৰ সর্বশ্রেষ্ঠ শাসক বোলা হয়। ভাৰতৰ এক বিশাল অংশত বিতৰণ কৰা খোদিত লিপিবোৰৰ পৰা আমি অশোক সম্পর্কীয় বিভিন্ন তথ্য জানিব পাৰো। এই খোদিত লিপিবোৰত তেওঁৰ জীৱন আৰু কার্যাৱলীৰ বিস্তৃত বিৱৰণ পোৱা যায়। অশোকৰ শাসনকালৰ প্রথমাৱস্থাত

বিৱৰণবোৰ শিলৰ পৃষ্ঠত লিখা হৈছিল। এনে লিপিক ক্ষুদ্ৰ (Minor) আৰু বৃহৎ (Major) এই দুই ধৰণৰ শিলালিপিত (Rock edicts) ভগোৱা হয়। তেওঁৰ শাসনকালৰ পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত বিৱৰণ খোদিত কৰিবলৈ বালিশিলেৰে নির্মিত মসৃণ স্তম্ভ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এনে লিপিক স্তম্ভলিপি (Pillar Edict) বোলা হয়।

চিত্ৰ ৭.২ আশোক

উৎসঃ Google Images

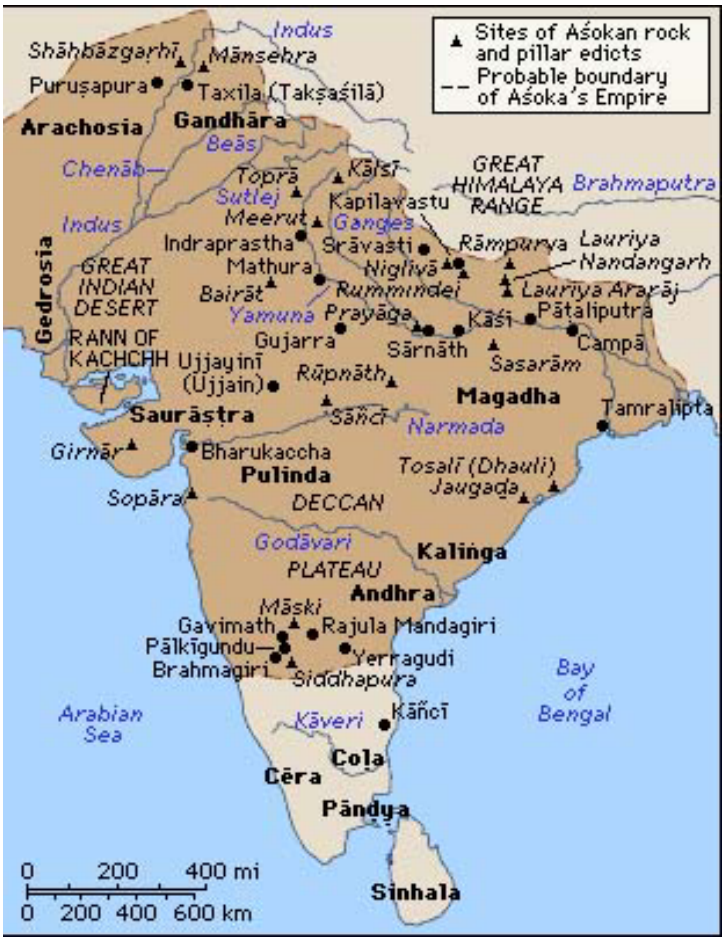
জানি থোৱা ভাল

১৮৩৪ চনত জে'মছ্ প্রিন্সকেপে (প্রিন্স্কেপ) অশোকৰ লিপিবোৰত থকা ব্রাহ্মী বর্ণমালাৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰিছিল। অশোকৰ লিপিবোৰৰ বেছিভাগেই প্রাকৃত ভাষাত লিখা হৈছিল। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত উদ্ধাৰ হোৱা কিছুমান লিপি আৰামেইক আৰু গ্রীক্ ভাষাত লিখা হৈছিল। প্রাকৃত ভাষাৰ বেছিভাগ লিপিতেই ব্রাহ্মী বর্ণমালা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অৱশ্যে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত উদ্ধাৰ হোৱা লিপিবোৰৰ কিছুমান খাৰোস্তি ভাষাতো লিখা হৈছিল। আফগানিস্তান অঞ্চলত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপিবোৰ গ্রীক্ আৰু আৰামেইক বর্ণমালাৰ সহায়ত লিখা হৈছিল।

অশোকৰ জীৱনৰ আদি কালছোৱাৰ বিষয়ে জানিবলৈ আমি বৌদ্ধ বিৱৰণীবোৰৰ সহায় ল'বই লাগিব। বৌদ্ধ পৰম্পৰাগত বিশ্বাস মতে বিন্দুসাৰৰ শাসনকালত অশোক আছিল তক্ষীলা (তক্ষশীলা) আৰু উজ্জয়নৰ (উজ্জয়নী) প্রশাসক। কিন্তু অশোক সিংহাসনত বহাৰ সময়ছোৱাক লৈ এটা বিতর্ক চলি আছে। তেওঁ বিন্দুসাৰৰ মৃত্যুৰ লগে লগে ৰাজপাটত বহিছিলনে ৰাজভগনৰ পৰৱৰ্তী চাৰিবছৰ অন্য ভায়েকবোৰৰ সৈতে ক্ষমতা লাভৰ বাবে সংগ্রাম কৰিহে সিংহাসন দখল কৰিছিল সেয়া স্পষ্টকৈ জনা নাযায়।

চিত্র ৭.৩ আশোকৰ সাম্রাজ্য

উৎসঃ Google Map

অশোকৰ জীৱনৰ আৰম্ভণি কালছোৱাৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু বিখ্যাত সামৰিক অভিযান আছিল প্ৰায় ২৬০ খৃষ্টপূৰ্বৰ কলিংগ অভিযান। এই অভিযানৰ মূল উদ্দেশ্য হয়তো কলিংগৰ পৰা সম্পদ আহৰণ কৰা অথবা উপদ্বীপ অঞ্চলবোৰৰ সৈতে স্থাপন কৰা বাণিজ্যিক জলপথ সুৰক্ষিত কৰা অথবা মগধ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাহিৰলৈ গুছি যোৱা বাবে অঞ্চলটোক এশিকনি দিয়া আদি কাৰণৰ মাজৰে এটা আছিল। কিন্তু কলিংগ যুদ্ধত মৃত্যু হোৱা সৈন্যৰ সংখ্যাই অশোকক বিচলিত কৰিছিল। এই যুদ্ধৰ পাচতেই অশোক বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছিল। কিন্তু তেওঁ লগে লগে বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ কৰা নাছিল। কলিংগ যুদ্ধৰ প্ৰায় আঠৈ বছৰ পাচতহে অশোকে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ শৰণ লৈছিল।

অশোকৰ শাসনকালত, ২৫০ খৃষ্টপূৰ্বত পাটলিপুত্ৰত তৃতীয় বৌদ্ধ মহাসভা বহিছিল। এই মহাসভাত বিভিন্ন অঞ্চললৈ বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰক প্ৰেৰণ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। সেইমতে অশোকে বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে বহু ধৰ্মপ্ৰচাৰকক ভাৰতৰ বাহিৰলৈ প্ৰেৰণ কৰিছিল।

● **অশোকৰ ধৰ্মীয় নীতি ঃ** কলিংগ যুদ্ধই অশোকৰ জীৱনৰ এক নতুন অধ্যায়ৰ পাতনি মেলিছিল। তেওঁ ধম্ম সম্পৰ্কীয় নিজস্ব ব্যাখ্যাৰ আধাৰত এক নতুন দৰ্শন বিকশাই তুলিছিল। '*ধম্ম*' হ'ল সংস্কৃত শব্দ ধৰ্মৰ প্ৰাকৃত ৰূপ। '*ধম্ম*' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল সাৰ্বজনীন নিয়ম (Universal Law) অথবা সত্যপৰায়ণতা (righteousness) । অৱশ্যে অশোকে ধম্মক এক ব্যাপক অৰ্থ প্ৰদান কৰিছিল।

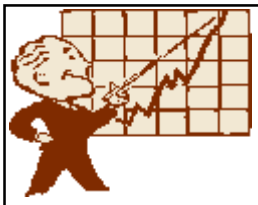
অশোকে প্ৰচাৰ কৰা ধম্মৰ অৰ্থ কেৱল ধাৰ্মিকতাই নাছিল, ই আছিল সাধাৰণ মানুহে পালন কৰিবলগীয়া সুনিৰ্দিষ্ট নৈতিক কৰ্তব্যৰ সংহিতা। অশোকে বৌদ্ধধৰ্মক এক জনপ্ৰিয় ধৰ্মত পৰিণত কৰিব খুজিছিল। সেয়েহে তেওঁ দুই ধৰণৰ খোদিত লিপি প্ৰস্তুত কৰাইছিল। ক্ষুদ্ৰ শিলালিপিবোৰ বৌদ্ধ সংঘক সম্বোধন কৰি লিখা হৈছিল। এই লিপিবোৰত অশোকৰ বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰতি থকা সদ্‌ভাৱ আৰু বৌদ্ধ সংঘ অথবা বৌদ্ধ ভিক্ষুৰ সম্প্ৰদায়ৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ বিৱৰণ আছিল। বৃহৎ শিলালিপিবোৰৰ গুৰুত্ব ক্ষুদ্ৰ শিলালিপিতকৈ যথেষ্ট বেছি। কিন্তু ক্ষুদ্ৰ আৰু বৃহৎ শিলালিপি তথা স্তম্ভালিপিবোৰে আশোকৰ ধম্মৰ ধাৰণাটোকে বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছিল। কিছুমান ইতিহাসবিদে অশোকৰ ধম্ম আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই বুলি ক'ব খোজে। কিন্তু খোদিত লিপিবোৰৰ তথ্যৰ পৰা এই কথা গম পোৱা গৈছে যে অশোকে সামাজিক সংঘাত আৰু অসহিষ্ণুতা প্ৰশমিত কৰিবলৈ তেওঁৰ ধম্ম প্ৰয়োগ কৰিব বিচাৰিছিল। তেওঁ সকলোৰে প্ৰতি সহিষ্ণুতা আৰু সকলোৰে বিশ্বাস তথা ধাৰণাৰ প্ৰতি সহিষ্ণুতা প্ৰদৰ্শনত বিশেষভাৱে জোৰ দিছিল। সেয়েহে ধম্মৰ নীতিবোৰ এনেদৰে সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰা হৈছিল যাতে ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায় নিৰ্বিশেষে সকলোৱে এইবোৰ মানি চলিব পাৰে। অৱশ্যে অশোকৰ ধম্মৰ ধাৰণাটোত বৌদ্ধধৰ্মৰ গভীৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। বিশেষকৈ অহিংসা আৰু সকলোৰে প্ৰতি যথাযোগ্য আচৰণ প্ৰদৰ্শনৰ নীতি দুটাৰ ওপৰত দুয়োটা ধৰ্মই সমানে জোৰ দিয়ে।

অশোকৰ ধম্মৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ নীতি আছিল সমিলমিলেৰে বসবাস কৰা (harmonious living) । সেয়েহে তেওঁ মতবিৰোধ সৃষ্টি কৰিব পৰা সভা-সমিতি আদি পতাৰ বাধা দিছিল। ধম্মৰ আন এটা নীতি আছিল অহিংসা। তেওঁ যুদ্ধ, হিংসাত্মক পন্থাৰে লাভ কৰা বিজয় আৰু বিশেষ উপলক্ষত জীৱ-জন্তুৰ হত্যাত বাধা দিছিল। অৱশ্যে অশোকে এনে কিছুমান উপলক্ষও চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছিল যিবোৰত হিংসাত্মক পন্থা এৰাই চলিব পৰা নাযায়।

অশোকে সমাজত প্ৰচলিত বহুতো গোড়া ধৰ্মীয় পাৰ্বনৰ অনুশীলনৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে ৰীতি-নীতি পালনতকৈ নৈতিকতাৰ অনুশীলন কৰাটো অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ। একাদশ নম্বৰ শিলালিপিত (Rock Edit XI) বয়োজ্যেষ্ঠসকলক সন্মান প্ৰদৰ্শন, বন্ধু, দাস আৰু চাকৰ-নাকৰৰ প্ৰতি দানশীল হৈ মানুহক নৈতিকতাৰ অনুশীলন কৰিবলৈ কোৱা হৈছিল।

অশোকে ধম্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈ ধৰ্ম মহামাত্ৰসকলক নিযুক্তি দিছিল। ধৰ্ম মহামাত্ৰসকলে মাত্ৰ এটা নিৰ্দিষ্ট ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়তে নিজৰ কাম-কাজ সীমিত নাৰাখিছিল। ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায় নিৰ্বিশেষে তেওঁলোকে পক্ষপাতিত্বহীনভাৱে সেৱা আগবঢ়াব লাগিছিল।

অশোকৰ বাবে ধম্ম আছিল সামাজিক ন্যায়, নৈতিক গুণ আৰু পৌৰ দায়িত্বৰ সুসংগত মিশ্রণৰ আধাৰত জীৱন যাপন কৰাৰ পন্থা। অৱশ্যে অশোকৰ ধম্ম নীতি সফল নহ'ল। ইয়াৰ কাৰণ তেওঁৰ বৌদ্ধধর্ম প্রচাৰৰ মাত্রাধিক প্রয়াস হ'ব পাৰে। কিন্তু গংগা উপত্যকাত বিকশিত হোৱা এটা থলুৱা দর্শনক এক বিশ্বধর্মত পৰিণত কৰাৰ অশোকৰ যি প্রচেষ্টা সেয়া ফলৱতী হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়কঃ

প্রশ্ন নং ৭ঃ বিন্দুসাৰৰ উত্তৰাধিকাৰী কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ ক'ত তৃতীয় বৌদ্ধ মহাসভা অনুষ্ঠিত হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ বিন্দুসাৰৰ ৰাজত্বকালত অশোক .....আৰু .....ৰ প্রশাসক আছিল।

প্রশ্ন নং ১০ঃ অশোকৰ খোদিত লিপিবোৰক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ ধর্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈ অশোকে কাক নিযুক্তি দিছিল?

.....

৭.৫ মৌর্য প্রশাসন

মৌর্য বংশই এক বিস্তৃত আৰু সুপৰিকল্পিত প্রশাসনিক ব্যৱস্থাৰে সাম্রাজ্য শাসন কৰিছিল। আমি মৌর্য প্রশাসনৰ বিভিন্ন তথ্য মেগাস্থিনিছৰ বিৱৰণ, কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্র আৰু অশোকৰ খোদিত লিপিবোৰৰ পৰা সংগ্রহ কৰিব পাৰোঁ।

৭.৫.১ কেন্দ্রীয় প্রশাসন

মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রশাসনিক সংৰচনাৰ মুৰব্বী আছিল ৰজা। ৰজা চৰম প্রশাসনিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল। ৰজাই মন্ত্রী পৰিষদৰ সৈতে আলোচনা-বিলোচনা কৰিছিল বুলি ভবা হয় যদিও তেওঁৰ হাততহে চূড়ান্ত সিদ্ধান্ত গ্রহণৰ কর্তৃত্ব ন্যস্ত আছিল।

ৰজাক সহায় কৰিবলৈ থকা মন্ত্রীবর্গক মন্ত্রী-পৰিষদ বোলা হৈছিল। অর্থশাস্ত্রৰ মতে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ কেন্দ্রীয় প্রশাসনৰ দুগৰাকী গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়া আছিল সন্নিধাতা (কোষাধক্ষ্য) আৰু সমাহর্তা (প্রধান ৰাজস্ব সংগ্রাহক)। কোষধক্ষ্য আছিল জমা হোৱা ৰাজহৰ প্রধান তদাৰককাৰী। প্রধান ৰাজস্ব সংগ্রাহকে সমগ্র ৰাজ্যখনৰ বিভিন্ন স্থানৰ পৰা ৰাজহ সংগ্রহ কৰা প্রক্রিয়াটো তদাৰক কৰিছিল।

মৌর্য প্রশাসনৰ আন এটা গুৰুত্ব পূর্ণ বিষয়া পদ আছিল অধ্যক্ষ অথবা অধীক্ষক (Superindendents)। মৌর্য প্রশাসনৰ বিভিন্ন বিভাগৰ দায়িত্বত থকা প্রায় ৩২ গৰাকী অধ্যক্ষৰ উল্লেখ পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। অধ্যক্ষসকলৰ স্থানীয় প্রশাসন আৰু কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ সৈতে সম্পর্ক আছিল। অধ্যক্ষৰ দায়িত্বত থকা বিভাগবোৰ আছিল কোষাগাৰ, খনি, ধাতু, মুদ্রাশাল, নিমখ, সোণ, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, বনজ সম্পদ, জোখ-মাখ, যান বাহন পৰিবহন শুল্ক, কৃষি, পদাতিক সৈন্য বাহিনী, ঘোঁৰা, ৰথ, হাতী, পানীজাহাজ, পোহনীয়া গৰু-ম'হ, জুৰা, কাৰাগাৰ, বন্দৰ ইত্যাদি।

মুঠ ৰাজহৰ এক তৃতীয়াংশ বিষয়াসকলৰ দৰমহাৰ বাবে আছুতীয়াকৈ ৰখা হৈছিল। সেই ধনৰে এটা অংশ গড়কাপ্তনি কাম-কাজত ব্যয় কৰা হৈছিল। উচ্চ পদবীধাৰী বিষয়াসকলৰ দৰমহাও যথেষ্ট বেছি আছিল। গড়কাপ্তানি কাম-কাজে বিভিন্ন ধৰণৰ ৰাজহুৱা নির্মাণ কার্যক সামৰি লৈছিল। যেনে-পথ নির্মাণ আৰু পথ তদাৰক, কুঁৱা আৰু জিৰণিঘৰ নির্মাণ, বৃক্ষৰোপন, জলসিঞ্চন প্রকল্প, সৈন্য বাহিনীৰ তদাৰক, খনি পৰিচালনা, ৰাজপৰিয়ালে কোনো ব্যক্তি আৰু ধর্মীয় অনুষ্ঠান- প্রতিষ্ঠানলৈ আগবঢ়োৱা অনুদান প্রদান তথা ৰাজপৰিয়ালৰ খা-খৰছৰ তদাৰক ইত্যাদি।

জানি থোৱা ভাল

অশোকে মৌর্য প্রশাসনত কিছুমান পৰিৱর্তন সাধন কৰিছিল। অশোকৰ প্রজাবৎসলতাই ৰজা সম্পর্কে থকা পৰম্পৰাগত মৌর্য ধাৰণাটো সলনি কৰিছিল। এখন পৃথক কলিংগ লিপিত অশোকে 'সকলো মানুহ মোৰ সন্তান' বুলি ঘোষণা কৰিছিল। তেওঁ প্রজাৰ বৈষয়িক আৰু আধ্যাত্মিক কল্যাণ সুনিশ্চিত কৰিবলৈ ধর্মমহামাত্র নামৰ এচাম নতুন বিষয়াক নিযুক্তি দিছিল।

ৰাজধানী পাটলিপুত্রৰ প্রশাসন সু-পৰিকল্পিত আছিল। ৩০ জন সদস্যৰে গঠিত পৌৰ আয়োগ এখনে নগৰখন চোৱা-চিতা কৰিছিল। আয়োগত ৫ জনকৈ সদস্য ৬ খন বোর্ড অথবা সমিতি আছিল। এই সমিতিবোৰে ঔদ্যোগিক কলা, বিদেশী, জন্ম-মৃত্যুৰ পঞ্জীয়ন, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, নির্মাণ সামগ্রী, ৰাজহ সংগ্রহ আৰু বিক্রী হোৱা সোণৰ হিচাপ ৰখা আদি দিশ তদাৰক কৰিছিল।

মৌর্য সাম্রাজ্যত চোৰাংচোৱাগিৰিক এটা বিভাগীয় কামৰ স্বীকৃতি প্রদান কৰা হৈছিল। সাম্রাজ্যত যথেষ্ট সংখ্যক চোৰাংচোৱাই সক্রিয় দায়িত্ব পালন কৰিছিল আৰু ৰজাক গোপন প্রতিবেদন দাখিল কৰিছিল। চোৰাংচোৱাসকলৰ সহায়তে সাম্রাজ্যৰ দূর্গম অঞ্চলবোৰৰ সৈতেও যোগাযোগ ৰখাটো সম্ভৱ হৈছিল।

৭.৫.২ প্রাদেশিক প্রশাসন

অশোকৰ লিপিবোৰৰ পৰা গম পোৱা যায় যে মৌর্য সাম্রাজ্যত ৫ টা প্রধান ৰাজনৈতিক কেন্দ্র আছিল। আমি ইতিমধ্যে ৰাজধানী পাটলিপুত্রৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো। আন ৪ টা কেন্দ্র আছিল তক্ষীলা, উজ্জয়ন, তোশালি আৰু সুবর্ণগিৰি। এই কেন্দ্রবোৰত সাধাৰণতে ৰাজপৰিয়ালৰে কোনো সদস্যক প্রশাসক হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। অন্য সৰু সৰু অঞ্চলবোৰৰ বাবে স্থানীয় লোকৰ মাজৰ পৰাই প্রশাসক বাছনি কৰা হৈছিল। প্রাদেশিকা নামৰ জেষ্ঠ চৰকাৰী বিষয়াসকলে প্রাদেশিক প্রশাসনৰ কাম-কাজ পৰীক্ষা কৰিবলৈ প্রতি ৫ বছৰৰ মূলত এবাৰকৈ প্রদেশবোৰ ভ্রমণ কৰিছিল। আন এদল বিষয়াৰ নাম আছিল ৰাজুক (Rajukas)। তেওঁলোকে নগৰ আৰু গাঁওবোৰৰ আইন সংক্রান্তীয় বিষয়বোৰ চোৱা-চিতা কৰিছিল। বিভিন্ন উৎসৰ পৰা অহা তথ্য খতিয়ানৰদ্ধ কৰিবলৈ যুক্ত (Yukta) নামৰ বিষয়াসকলক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল।

অর্থশাস্ত্রৰ মতে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রদেশবোৰক (Provinces) ভিষয় (Vishayas) অথবা জিলাত আৰু জিলাবোৰক গাঁৱত ভগাই লোৱা হৈছিল। প্রতিখন গাঁৱতে একোগৰাকীকৈ হিচাপ ৰক্ষক (Accountant) আৰু ৰাজহ সংগ্রাহক (Tax Collector) আছিল। গ্রাম অথবা গাঁৱৰ মুখিয়ালসকলে এই বিষয়া দুজনৰ চোৱা-চিতা কৰিছিল।

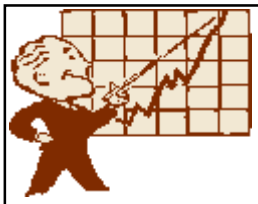
৭.৫.৩ সেনা বাহিনী

মৌর্য সাম্রাজ্যৰ বৃহৎ সেনা বাহিনী এটা আছিল। প্লিনী (Pliny) নামৰ ৰোমান লিখকজনৰ মতে চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যৰ ৬ লাখ পদাতিক সৈন্য, ৩০ হাজাৰ অশ্বাৰোহী সৈন্য আৰু ৯ হাজাৰ হাতী আছিল। আন এক উৎস মতে মৌর্যসকল ৮ হাজাৰখন ৰথৰো গৰাকী আছিল। মেগাস্থিনিছৰ মতে ৬ খন উপ-সমিতি থকা কেন্দ্রীয় সমিতি এখনে সামৰিক কার্য-কলাপৰ মাজত সমন্বয় ৰক্ষাৰ দায়িত্ব পালন কৰিছিল। এই উপ-সমিতিবোৰ ক্রমে নৌ-সেনা, পৰিবহন আৰু ৰচদ-পাতি, পদাতিক বাহিনী, ঘোঁৰা, ৰথ আৰু হাতীৰ তদাৰকৰ দায়িত্বত আছিল। মেগাস্থিনিছৰ মতে সৈনিকে ৰাজকোষৰ পৰা নিয়মীয়া দৰমহা লাভ কৰিছিল। কৌটিল্যই জাহাজ তদাৰককাৰী বিষয়া নভাধ্যক্ষৰ (Navadhyaks) অথবা নৌ-অধীক্ষকৰ কথা উল্লেখ কৰি থৈ গৈছে। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে মৌর্যসকল নৌ-বাহিনীৰো গৰাকী আছিল।

জানি থোৱা ভাল

মৌর্যসকলে প্রাদেশিক কেন্দ্রবোৰ অত্যন্ত সাৱধানতা সহকাৰে বাছনি কৰিছিল। তক্ষীলা আৰু উজ্জয়ন গুৰুত্বপূর্ণ দীর্ঘ-দূৰত্বৰ বাণিজ্য পথত অৱস্থিত আছিল। সম্ভৱতঃ কর্ণাটকৰ সোণৰ খনিৰ পৰা সহজে সোণ সংগ্রহ কৰিব পৰা সুচল অৱস্থান এটাত সুবর্ণগিৰি প্রদেশখন পৰিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক ঃ

প্রশ্ন নং ১২ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রশাসনৰ মূৰব্বী কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যত কোনে ৰাজহ সংগ্রহৰ বিষয়টো চোৱা-চিতা কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যত কিমানটা ৰাজনৈতিক কেন্দ্র আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৫ঃ কাক সমাহর্তা বুলি কোৱা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ঃ অধ্যক্ষ বুলি কাক কোৱা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৭ঃ প্রদেশিকা কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৮ঃ নভাধ্যক্ষ বুলি কাক কোৱা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৯ঃ মৌর্যসকলৰ কেন্দ্রীয় প্রশাসনৰ বিষয়ে কি জানে লিখক (প্রায় ৬০ টা শব্দত)

.....

.....

.....

৭.৬ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ পতন

প্রায় ২৩২ খৃষ্টপূর্বত অশোকৰ মৃত্যু হৈছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ঐক্যত ভাঙোন আৰম্ভ হৈছিল। অন্তিম মৌর্য শাসক বৃহদ্রথক তেওঁৰ ব্রাহ্মণ সেনাধ্যক্ষ পুষ্যমিত্র শুংগই হত্যা কৰিছিল। তাৰপাচতে পুষ্যমিত্রই শুংগ বংশ প্রতিষ্ঠা কৰিছিল।

আগতে ভবা হৈছিল যে মৌর্য বংশৰ পতনৰ বাবে অশোকৰ নীতিবোৰেই প্ৰধানকৈ দায়ী। তেওঁৰ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি আসক্তিয়ে ব্ৰাহ্মণসকলক অসন্তুষ্ট কৰিছিল বুলি ভবা হৈছিল। ইয়াৰ পৰিণতিত ব্ৰাহ্মণসকলে অশোকৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰিছিল বুলি আগতে বিশ্বাস কৰা হৈছিল। কিন্তু অশোকৰ নীতিবোৰ সাৱধানে বিবেচনা কৰিলে আমি দেখা পাম যে তেওঁ বাৰে বাৰে ব্ৰাহ্মণ আৰু শ্ৰমণসকলক সন্মান জনোৱাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল।

অশোকৰ অহিংস নীতিয়ে মৌৰ্য সৈন্য বাহিনীক দুৰ্বল কৰি তুলিছিল বুলিও কোৱা হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে বিদেশী শক্তিয়ে মৌৰ্য সাম্ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰাৰ সুযোগ পাইছিল। কিন্তু এই ধাৰণাকো গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাযায়। কাৰণ আমাৰ আলোচনাকালত আমি এই তথ্য পঢ়িবলৈ পাইছো যে অশোকে যদিও অহিংসা নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল, তথাপিও প্ৰয়োজন সাপেক্ষে হিংসাত্মক পন্থা অৱলম্বন কৰাৰ পোষকতা কৰিছিল.

অৰ্থাৎ, মৌৰ্য বংশৰ পতনৰ আঁৰত অন্য কাৰণ আছিল। ইয়াৰ এটা কাৰণ হ'ল মৌৰ্য অৰ্থনীতিৰ ওপৰত পৰা হেচা। সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজকোষে নিয়মীয়াকৈ বিশাল সৈন্য বাহিনীৰ নামত, মন্ত্ৰী-পৰিষদক দৰমহা দিয়াৰ নামত আৰু নতুনকৈ চিকুণাই তোলা অঞ্চলত বসতি গঢ়ি তোলাৰ নামত বিপুল পৰিমাণৰ ধন ব্যয় কৰিবলগীয়া হৈছিল। এই ব্যয়ে ৰাজকোষ উদং কৰি পেলাইছিল।

মৌৰ্য সাম্ৰাজ্য কৃষিপ্ৰধান আছিল যদিও কৃষিৰ পৰা আহৰণ কৰা শুল্কৰে সমগ্ৰ সাম্ৰাজ্যখনৰ তদাৰক কৰিব পৰা নগৈছিল। সাম্ৰাজ্যখনৰ অস্তিত্ব দীৰ্ঘদিনলৈ বৰ্তাই ৰাখিব পৰাকৈ হয়তো মৌৰ্যসকলে নিজৰ অৰ্থনীতি উপযুক্তধৰণে পুনৰ সংগঠিত কৰাত অসফল হৈছিল।

সাম্ৰাজ্যখনৰ পতনৰ আন এক কাৰণ হিচাপে মৌৰ্য প্ৰশাসনকো জগৰীয়া কৰিব পাৰি। মৌৰ্য প্ৰশাসনৰ কেন্দ্ৰীয় ব্যক্তি আছিল ৰজা। তেওঁক কেন্দ্ৰ কৰি সমগ্ৰ প্ৰশাসনটো চলিছিল। শাসক সলনি হোৱাৰ লগে লগে শাসকৰ প্ৰজাৰ পৰা আনুগত্য আদায় কৰাৰ সামৰ্থ প্ৰভাৱিত হৈছিল। শাসক গৰাকী দক্ষ প্ৰশাসক হোৱাটো বাঞ্ছনীয় আছিল। কিন্তু অশোকৰ উত্তৰসূৰী ৰজাসকলৰ এই প্ৰয়োজনীয় গুণটো নাছিল।

মৌৰ্য প্ৰশাসনৰ চাকৰিত মকৰল কৰা প্ৰক্ৰিয়াটো আছিল স্বেচ্ছাচাৰী। স্থানীয় প্ৰশাসকসকলৰ নিজ ইচ্ছামতে বিষয়া সলনি কৰাৰ ক্ষমতা আছিল। সেয়েহে বহু ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে সমৰ্থৱান প্ৰাৰ্থীতকৈ মনপচন্দৰ প্ৰাৰ্থীকহে নিযুক্তিৰ বাবে বাছনি কৰিছিল।

মৌৰ্য সাম্ৰাজ্য পতনৰ আন এটা কাৰণ আছিল সাম্ৰাজ্যত প্ৰতিনিধিত্বমূলক অনুষ্ঠানৰ অনুপস্থিতি। মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ দৰে বিশাল সাম্ৰাজ্য এখনত ৰাজহুৱা মতৰ সুস্থিৰতা বৰ্তাই ৰাখিবলৈ প্ৰতিনিধিত্বমূলক অনুস্থান থকাটো প্ৰয়োজনীয় আছিল।

ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ অস্তিত্ব বৰ্তি থকাৰ বাবে প্ৰজাৰ আনুগত্য থকাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। কিন্তু মৌৰ্য শাসন ব্যৱস্থাত প্ৰজাই কেৱল সামাজিক শৃংখলাৱদ্ধতাৰ প্ৰতিহে অনুগত আছিল। জাতি-সম্প্ৰদায় আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত আন্তঃনিৰ্ভৰশীলতা থকাৰ বাবে জাতি-সম্প্ৰদায়ে ৰাজনীতিতকৈ উচ্চতৰ আসন লাভ কৰিছিল। অৰ্থশাস্ত্ৰৰ মতে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ ৭ টা অংগ থাকে- ৰজা, চাৰিসীমা পৰিৱেষ্টিত ভূ-ভাগ, প্ৰশাসন, ৰাজকোষ, ৰাজধানী, বল প্ৰয়োগ কৰিব পৰা

ক্ষমতা আৰু মিত্রজোঁট। লাহে লাহে ব্রাহ্মণ্যবাদী গ্রন্থবোৰে এখন ৰাষ্ট্রৰ অস্তিত্বৰ বাবে প্রয়োজনীয় দুটা কাৰকৰ বিষয়ে ক'বলৈ ধৰিলে- দণ্ড আৰু বর্ণাশ্রমধর্ম। এসময়ত গৈ এই বর্ণ-আশ্রম-ধর্মৰ ধাৰণাটো ৰাষ্ট্রতকৈ অধিক গুৰুত্বপূর্ণ হৈ উঠিল।

অশোকৰ উত্তৰসূৰী ৰজাসকলে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ বিশাল বিন্যাস অটুট ৰাখিব নো�ৰাৰিলে। অশোকৰ মৃত্যুৰ লগে লগে তেওঁৰ এজন পুত্র জলৌকে কাশ্মীৰ অঞ্চলত এখন স্বাধীন প্রদেশ গঠন কৰিছিল। আন এজন ৰাজকুমাৰ বীৰসেনাই গান্ধাৰত নিজকে স্বাধীন বুলি ঘোষণা কৰিছিল। বিদর্ভ অথবা বেৰাৰ প্রদেশৰ শাসকে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ পৰা নিজকে বিচ্ছিন্ন কৰিছিল। গ্রীক তথ্যৰ পৰা গম পোৱা যায় যে মৌর্য নিয়ন্ত্রণাধীন উত্তৰ ভাৰতৰ প্রদেশবোৰ বেক্ট্রিয়ান গ্রীকসকলে জয় কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

ভাৰতৰ ইতিহাসত কৌটিল্যই এক বিশেষ স্থান দখল কৰি আছে। তেওঁ ভাৰতৰৰ মাটিৰ পৰা গ্রীক্সকলক উৎখাত কৰিবলৈ এক ধৰণৰ জাতীয় মনোবল জাগৃত কৰিছিল। এই উদ্দেশ্যক বাস্তৱ ৰূপ দিবলৈ তেওঁ উদ্বিগ্ন হৈ থকা জনগোষ্ঠী আৰু গণৰাজ্যবোৰক ঐক্যৱদ্ধ কৰি তুলিবলৈ চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যক পৰামর্শ দিছিল। চন্দ্রগুপ্তৰ মুখ্য উপদেষ্টা আৰু প্রধান মন্ত্রীৰূপে ৰাজ্য শাসনত তেওঁ আপুৰুগীয়া অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। তেওঁ চৰকাৰ আৰু ৰাজনীতিৰ কলা সন্দর্ভত অর্থশাস্ত্র লিখিছিল। গ্রন্থখনত তেওঁ ৰজাৰ বিভিন্ন কর্তব্য, ৰজাৰ পৰামর্শদাতাসকলৰ ভূমিকা, চৰকাৰৰ কল্যাণকামী কর্তব্য, চোৰাংচোৱা ব্যৱস্থা আৰু ন্যায় প্রণয়ন আদিৰ বিষয়ে বহলাই ব্যাখ্যা কৰি থৈ গৈছে। অর্থশাস্ত্রত বিভিন্ন সামাজিক সম্পর্ক নিয়ন্ত্রণ কৰা নীতি-নিয়মৰ কথাও উল্লেখ আছে।

চিন্তা চর্চা কৰক - ৭.১

অশোকৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ এখন তালিকা প্রস্তুত কৰক।

৭.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যই তেওঁৰ প্রধানমন্ত্রী কৌটিল্য অথবা চাণক্যৰ সহায়ত প্রথমখন ভাৰতীয় সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। গংগাৰ সমতলভূমিত নিজৰ নিয়ন্ত্রণ সাব্যস্ত কৰি চন্দ্রগুপ্ত উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতলৈ আগবাঢ়ি গৈছিল। এই অঞ্চলটো তেওঁ গ্রীক্ সেনাপতি চেলুক'ছ নিকাটাৰৰ কবলৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল। ৩০৩ খৃষ্টপূর্বত স্বাক্ষৰিত এক সন্ধি মর্মে চন্দ্রগুপ্তই

চেলুক'ছৰ নিয়ন্ত্রণাধীন অঞ্চল কেইটামান নিজৰ দখললৈ আনিছিল। তেওঁ গ্রীকসকলৰ লগত ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল। চন্দ্রগুপ্তৰ মৃত্যুৰ পাচত তেওঁৰ পুত্র বিন্দুসাৰে ২৯৭ খৃষ্টপূর্বত ৰাজপাটত বহিছিল। বিন্দুসাৰেও পিতৃৰ দৰে গ্রীক্সকলৰ সৈতে দূতৰ আদান-প্রদান কৰিছিল। ২৭২ খৃষ্টপূর্বলৈ শাসন কৰা বিন্দুসাৰে ভাৰতৰ এক বৃহৎ অঞ্চল মৌর্য সাম্রাজ্যৰ অন্তর্ভূক্ত কৰিছিল।

- বিন্দুসাৰৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ পুত্র অশোক সিংহাসনত বহিছিল। অশোকক মৌর্যবংশৰ সর্বশ্রেষ্ঠ ৰজা বুলি কোৱা হয়। কলিংগ যুদ্ধই অশোকক গভীৰভাৱে প্রভাৱিত কৰিছিল আৰু পৰৱর্তী সময়ত তেওঁ বৌদ্ধধর্ম গ্রহণ কৰিছিল। তেওঁ এক অনন্য ধর্মীয় নীতি প্রণয়ন কৰিছিল। নীতিটোক ধম্ম নামেৰে জনা যায়। এই ধম্মৰ জৰিয়তে অশোকে সামাজিক সংঘাত আৰু অসহিষ্ণুতা আঁতৰ কৰিব খুজিছিল। কিন্তু তেওঁৰ ধম্ম অসফল হৈছিল। তাৰ সলনি তেওঁ ভাৰতৰ বাহিৰত বৌদ্ধধর্ম প্রচাৰ কৰাত সফলতা লাভ কৰিছিল আৰু বৌদ্ধধর্মক এক বিশ্বধর্মত পৰিণত কৰিছিল।
- মৌর্যসকলৰ এটা কেন্দ্রীভূত প্রশাসনিক ব্যৱস্থা আছিল। এই ব্যৱস্থাত ৰজা আছিল সর্বেসর্বা। ৰজাক সহায় কৰিবলৈ মন্ত্রীসকলৰ এটা দল আছিল যিটো দলক মন্ত্রী পৰিষদ বোলা হৈছিল। প্রতিটো বিভাগ চোৱা-চিতা কৰিবলৈ এগৰাকীকৈ অধীক্ষক আছিল। প্রদেশবোৰ প্রশাসকৰ নিয়ন্ত্রণাধীন আছিল। প্রশাসনিক ব্যৱস্থাবোৰ পৰীক্ষা কৰি চাবলৈ প্রতি পাঁচ বছৰৰ মূৰে মূৰে প্রদেশিকা নামৰ জেষ্ঠ বিষয়াৰ দলে প্রদেশবোৰ পৰিদর্শন কৰিছিল। মৌর্যসকলৰ বিশাল সেনা বাহিনীৰ তদাৰক কৰিবলৈ আৰু সামৰিক কাম কাজৰ সমন্বয় ৰক্ষা কৰিবলৈ বহুকেইখন উপ-সমিতিযুক্ত এখন কেন্দ্রীয় সমিতি আছিল।
- অশোকৰ মৃত্যুৰ লগে লগে মৌর্য সাম্রাৰজ্যৰ পতন আৰম্ভ হৈছিল। তেওঁৰ পুত্রসকলে নিজ নিজ স্বাধীন ৰাজ্য গঠন কৰিছিল। মৌর্য অর্থনীতি দুর্বল হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ দীর্ঘদিন সাম্রাজ্যৰ বোজা বব পৰা ক্ষমতা নাইকিয়া হৈছিল। মৌর্য প্রশাসনৰ কেন্দ্র আছিল ৰজা। কিন্তু অশোকৰ পাচৰ মৌর্য ৰজাসকল দুর্বল আৰু অদক্ষ আছিল। তেওঁলোকে প্রজাৰ আনুগত্য লাভ কৰাত বিফল হৈছিল। এই বিফলতাই মৌর্য প্রশাসনৰ ওপৰত কুপ্রভাৱ পেলাইছিল। মৌর্য সকলৰ বিষয়া নিযুক্তি প্রক্রিয়াটোও স্বেচ্ছাচাৰী আছিল। মৌর্য সাম্রাজ্যত কোনো প্রতিনিধিত্বমূলক অনুষ্ঠান নাছিল। এই আটাইবোৰ ত্রুটিকে একেলগে মৌর্য সাম্রাজ্য পতনৰ কাৰণ বুলি কব পৰা যায়। মৌর্যসকলৰ পতনৰ পাচত শূংগবংশৰ উত্থান ঘটিছিল।

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

1) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.

2) Sharma, L.P. (1981). *Ancient History of India (pre-historic Age to 1200 A.D.)*. New Delhi, Vikas Publication House Pvt. Ltd.

3) Thapar, Romila. (2002). *The Penguin History of Early India from The Origins to A D 1300.* New Delhi, The Penguin Group.

4) Tripathi, Ramashankar. (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

৭.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যৰ প্রধানমন্ত্রী।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মেগাস্থিনিছ।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৩২১ খৃষ্টপূর্ব।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বিন্দুসাৰ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৩২১ খৃষ্টপূর্বত নন্দ বংশৰ ক্ষমতাচ্যুত কৰি চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যই মৌর্য সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁক এই বিজয়ত সহায় কৰিছিল চাণক্যই। চাণক্য চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যৰ প্রধানমন্ত্রী আছিল বুলি পৰম্পৰাগতভাৱে বিশ্বাস কৰা হয়। গংগাৰ সমতলভূমিত নিজৰ নিয়ন্ত্রণ সাব্যস্ত কৰাৰ পাচত চন্দ্রগুপ্তই উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতক গ্রীক সেনাপতি চেলুক'ছ নিকাটাৰৰ দখলৰ পৰা মুক্ত কৰে। ৩০৩ খৃষ্টপূর্বত হোৱা এক সন্ধিমর্মে চন্দ্রগুপ্তই চেলুক'ছ নিয়ন্ত্রণাধীন কিছুমান অঞ্চল নিজৰ হাতলৈ আনে।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অশোক।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পাটলিপুত্র।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তক্ষীলা, উজ্জয়ন।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দুটা

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ধর্মমহামাত্র।

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰজা

১৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সমাহর্তা।

১৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পাঁচটা

১৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রধান ৰাজস্ব সংগ্রাহকক।

১৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অধীক্ষকক

১৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ জেষ্ঠ্য চৰকাৰী বিষয়া।

১৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ জাহাজৰ অধীক্ষকক

১৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মৌর্যসকলৰ কেন্দ্রীয় প্রশাসনৰ মূৰব্বী আছিল ৰজা। ৰজা প্রশাসনৰ চৰম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল। ৰজাক সহায় কৰিবলৈ থকা মন্ত্রীবর্গক মন্ত্রী পৰিষদ বোলা হৈছিল। বিভিন্ন বিভাগৰ চোৱাচিতা কৰিবলৈ অধীক্ষক আছিল। এই বিভাগবোৰৰ স্থানীয় আৰু কেন্দ্রীয় প্রশাসনৰ সৈতে সম্পর্ক আছিল। ৰজাই এটা শক্তিশালী চোৰাংচোৱা ব্যৱস্থাৰপৰাও সহায় লাভ কৰিছিল।

৭.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ বিন্দুসাৰ কেতিয়া ৰজা হৈছিল?

প্রশ্ন ২ঃ অশোক তেওঁৰ.....ৰ বাবে বিখ্যাত আছিল।(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন ৩ঃ যুক্তৰ কাম কি আছিল?

প্রশ্ন ৪ঃ অর্থশাস্ত্র কোনে লিখিছিল?

(খ) চমু প্রশ্ন (১৫০-৩০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ মৌর্য আৰু গ্রীকসকলৰ মাজত থকা সম্পর্কৰ বিষয়ে কি জানে? এই ইংগ-গ্রীক সম্পর্কৰ প্রভাৱ কেনেকুৱা আছিল?

প্রশ্ন ২ঃ অশোকৰ জীৱনৰ আদি কালছোৱাৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ঃ কলিংগ অভিযানে অশোকৰ জীৱনত কেনেকৈ প্রভাৱ পেলাইছিল?

প্রশ্ন ৪ঃ অর্থশাস্ত্রই কেনেকৈ আমাক মৌর্যসকল বিষয়ে জনাত সহায় কৰে?

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ভেটিটোৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ অশোকে কেনেকৈ বৌদ্ধধর্ম প্রসাৰ কৰিছিল? আশোকৰ ধম্মৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থাটো আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ পতনৰ কাৰণবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

Reference Books

English Books:

1. Chandra, Satish. (1990). *Medieval India*, NCERT, New Delhi.
2. Chandra, Sathish(2007) *A History of Medieval India*, Orient Black Swan, New Delhi
3. **Chattopadhyaya, Brajadulal (2012).** *The Making of Early Medieval India*, Second edition, Oxford Press, New Delhi.
4. Jha, D.N. (1977), *Ancient India-An Introductory Outline*, Peoples' Publishing House, New Delhi-110055
5. Kosambi, D.D. (2001): *The cultural and Civilization of Ancient India in Historical Outline*, Vikas Publishing House.
6. Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
7. Maiti, P.(2001): *Studies in Ancient India*, Kolkata, Shreedhar Prakashani
8. Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Calcutta.
9. Sharma, L.P. (1981). *Ancient History of India (pre-historic Age to 1200 A.D.)*. New Delhi, Vikas Publication House Pvt. Ltd.
10. Singh, Upinder (2009): *A History of Ancient and Early Medieval India, from the Stone Age to the 12th Century*, Pearson.
11. Singh, Vipul (2009). *Interpreting Medieval India: Early medieval, Delhi Sultanate, and regions (circa 750-1550)*, Macmillan
12. Thapar, Romila(2003): *The Penguin History of Early India, from the origins to AD 1300* , Penguin Books India.
13. Tripathi, Ramashankar (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.